

Η Μακρόνησος ως στρατόπεδο ιδεολογικής ανάνηψης

Θεόφιλος Διαμάντης
Υποψήφιος Διδάκτορας
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστημίου Αιγαίου
email: t.diamantis@rhodes.aegean.gr

Γεώργιος Κόκκινος
Καθηγητής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστημίου Αιγαίου
email: kokkinos@rhodes.aegean.gr

«Κοίταξε, Αραζέ, εδώ δεν είναι Νταχάου για να γλιτώσεις. Είναι Μακρόνησος»¹

«*Lieber Gott, mach mich stumm, Das ich nicht nach Dachau kumm*»²

Συχνό φαινόμενο τόσο στις μαρτυρίες όσο και στη δευτερογενή βιβλιογραφία³ είναι η ταύτιση των τόπων εξορίας της περιόδου του Εμφυλίου με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Συγκεκριμένα, η εκ των πραγμάτων ετεροχρονισμένη ταύτιση αυτή αφορά σχεδόν αποκλειστικά το στρατόπεδο της Μακρονήσου. Στις ίδιες τις μαρτυρίες η σύγκριση αυτή σχετίζεται συνήθως με περιγραφές και μνήμες που αφορούν τα βασανιστήρια και τις συνθήκες διαβίωσης των εκτοπισμένων. Τη σύγκριση αυτή δεν κάνουν μόνο εξόριστοι που γνώρισαν τη Μακρόνησο, αλλά και εξόριστοι, όπως ο Βύρωνας Πετράκης, που γνώρισε και τα δύο είδη στρατοπέδων, αφού υπήρξε έγκλειστος τόσο στο Dachau όσο και σε ένα από τα σκαπανικά τάγματα της Μακρονήσου, αλλά και ο ίδιος ο γενικός γραμματέας του ΑΚΕ, Κώστας

¹ Ειπώθηκε από τον Αντώνη Βασιλόπουλο, διοικητή του Α' ΕΤΟ στον Γιάννη Αραζό, που κρατήθηκε στο Dachau και μετέπειτα στη Μακρόνησο.

Βιογραφικό Γιάννη Αραζού στην εφημερίδα «Το Ποντίκι», 21/3/2016.

² Μετάφραση: «Αγαπητέ Θεέ κάνε με χαζό για να μην πάω στο Dachau». Γερμανικό παιδικό τραγούδι για το Dachau.

Morris Janowitz, "German Reactions to Nazi Atrocities", University of Chicago Press, 52, 141-146.

³ Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι Πολίτες - Η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, 155.

Γαβριηλίδης.⁴ Διερευνώντας την ισχύ της παραπάνω σύγκρισης, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι υπόλοιποι τόποι εξορίας, πλην της Μακρονήσου, δεν μπορούν να εγγραφούν στο ίδιο πλαίσιο, αφού οι συνθήκες διαβίωσης σε αυτούς υπήρξαν ολότελα διαφορετικές. Τα νησιά της Ικαρίας, του Αγίου Ευστρατίου, της Λήμνου κτλ, διέφεραν ολοκληρωτικά, τόσο στις συνθήκες και το καθεστώς διαβίωσης των εξοριστών, όσο και στο επίπεδο οργάνωσης των ομάδων συμβίωσής τους. Στη Μακρόνησο, η ζωή των εξοριστών παρουσιάζει ξεκάθαρα τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης. Το ζήτημα αυτής της σύγκρισης και της εγκυρότητάς της παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού από ακαδημαϊκής άποψης το ερώτημα εκκρεμεί.

Αν επιχειρήσουμε έναν γενικό ορισμό των στρατοπέδων συγκέντρωσης ως «χώρων κράτησης μεγάλου αριθμού ανθρώπων για πολιτικούς, θρησκευτικούς ή φυλετικούς λόγους», διαπιστώνουμε ότι η Μακρόνησος εμπίπτει τυπικά σε αυτόν. Στη Μακρόνησο του Εμφυλίου κρατήθηκαν δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων, οι οποίοι προέρχονταν από όλο το φάσμα της Αριστεράς της εποχής. Γνωρίζουμε επίσης ότι κρατήθηκε μικρός αριθμός ποινικών κρατουμένων, καθώς και ένας μικρός αριθμός μαρτύρων του Ιεχωβά, λόγω της άρνησης στράτευσής τους. Το ζήτημα όμως της συνάφειας της Μακρονήσου με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης δεν μπορεί να εξαντληθεί σε επίπεδο ορισμού. Κοινωνικοί, πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπόψη και να εξετασθούν οι οργανωτικές συνθήκες του στρατοπέδου, οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των κρατουμένων, οι μέθοδοι καταστολής και οι συναισθηματικές και ψυχολογικές διαστάσεις του φαινομένου. Κυρίως πρέπει να ληφθεί υπόψη ο σκοπός του εγκλεισμού. Σε πρώτο επίπεδο, στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και στη Μακρόνησο, φαίνεται να λειτουργεί το ίδιο γνωστό φουκωικό σχήμα: *Αφαίρεση-Απομόνωση-Τιμωρία*.⁵ Τα υποκείμενα και των δύο καταστάσεων έχουν αφαιρεθεί από το σώμα της κοινωνίας, βρίσκονται σε μια κατάσταση μη-κανονικότητας/εξαίρεσης, χωρίς επαφή με τον κοινωνικό ιστό και παράλληλα υφίστανται σωματική και ψυχική καταπόνηση ως μέσο τιμωρίας, για τη μη-συμβατότητά τους με το κοινωνικά και πολιτικά αποδεκτό ως κανονικό. Πρόκειται

⁴ Κώστας Γαβριηλίδης, *Τα χρόνια εκείνα*, Λύχνος, Αθήνα 2007, 294.

⁵ Μισέλ Φουκό, *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου, Κέδρος, Αθήνα 1989, 45.

για ανθρώπους, όπως εύστοχα εντοπίζει ο Giorgio Agamben, που βρίσκονται σε μια «κατάσταση εξαίρεσης», βιώνοντας μια «γυμνή ζωή».⁶

Για να προχωρήσουμε στα ενδότερα αυτής της σύγκρισης, επιλέγουμε ως πλαίσιο τα ναζιστικά στρατόπεδα Dachau και Ravensbrück, δεδομένου ότι σε αυτά κρατήθηκαν παρόμοιες με τη Μακρόνησο κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, αλλά και λόγω του γεγονότος ότι οφείλουμε να συμπεριλάβουμε στη σύγκρισή μας την εμπειρία και των δύο φύλων, αφού στη Μακρόνησο κρατήθηκαν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες.⁷ Στη Μακρόνησο επίσης μεταφέρθηκαν και τα 235 παιδιά των εξορίστων γυναικών από το Τρίκερι, που γνώρισαν κι αυτά τη φρίκη του στρατοπέδου, όπως και άλλωστε τη γνώρισαν τα 881 παιδιά του Ravensbrück.⁸ Ένας δεύτερος λόγος αυτής της επιλογής (πέρα από το γεγονός ότι η Μακρόνησος παρομοιάζεται με το Dachau) είναι και το γεγονός ότι τα δύο αυτά στρατόπεδα υπήρξαν κατά κύριο λόγο στρατόπεδα συγκέντρωσης και όχι εξόντωσης, όπως το Auschwitz-Birkenau, η Treblinka και τα υπόλοιπα ναζιστικά στρατόπεδα στο έδαφος της Πολωνίας. Το Dachau υπήρξε το πρώτο στρατόπεδο συγκέντρωσης που ιδρύθηκε από το Τρίτο Ράιχ το 1933, σε απόσταση δεκαέξι μόλις χιλιομέτρων από το Μόναχο. Στο Dachau κρατήθηκαν Εβραίοι, κομμουνιστές και άλλοι πολιτικοί αντίπαλοι του NSDAP (Ναζιστικό Κόμμα Γερμανίας), ποινικοί κρατούμενοι, αντικοινωνικά στοιχεία⁹, Σίντι και Ρομά, αλλά και σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου.¹⁰ Ως τον Απρίλιο του 1945, που απελευθερώθηκε από τις αμερικανικές δυνάμεις, υπήρξαν περί τις 32.000 καταγεγραμμένοι θάνατοι, ενώ χιλιάδες ακόμη θεωρείται ότι δεν έχουν καταγραφεί. Το στρατόπεδο συγκέντρωσης γυναικών Ravensbrück, ιδρύθηκε το 1939, ενενήντα χιλιόμετρα βόρεια του Βερολίνου. Σε αυτό υπολογίζεται ότι κρατήθηκαν από 132.000 έως 153.000 γυναίκες, ενώ το 1944 κρατήθηκε στα δορυφορικά του στρατόπεδα και μικρός αριθμός ανδρών. Ο αριθμός των νεκρών θεωρείται ότι άγγιξε τους 50.000 έως 117.000. Το Ravensbrück απελευθερώθηκε τον Απρίλιο του 1945 από τον Κόκκινο Στρατό.¹¹

⁶ Giorgio Agamben, *Homo sacer, Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ Παναγιώτης Τσιαμούρας, Scripta, Αθήνα 2013.

⁷ Νίτσα Γαβριηλίδου, *Μακρόνησος- Απόψε χτυπάνε τις γυναίκες*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 2004, 29.

⁸ Κυριακή Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2005, 229.
Bernhard Strebel, *Ravensbrück*, Fayard, Paderborn 2003, 157.

⁹ Δηλαδή: ομοφυλόφιλους, ιερόδουλες, τοξικομανείς, φορείς αφροδισίων νοσημάτων κτλ.

¹⁰ Stanislav Zámečník, *C' était ça, Dachau: 1933-1945, Le cherche midi*, Paris 2003, 363.

¹¹ Bernhard Strebel, *Ravensbrück*, Fayard, Paderborn 2003.

Stanislav Zámečník, *C' était ça, Dachau: 1933-1945, Le cherche midi*, Paris 2003.

Το στρατιωτικό και θεσμικό πλαίσιο των στρατοπέδων

Η σύγκριση των στρατοπέδων πρέπει να ξεκινήσει κατ' αρχάς, από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο εγγραφής των τριών στρατοπέδων, αλλά και από το νομικό πλαίσιο, βάσει του οποίου εγκλείονταν οι κρατούμενοι σε αυτά. Η ίδρυση του Dachau και του Ravensbrück εμπίπτει στα τελευταία προπολεμικά χρόνια της Γερμανίας, όμως τα έτη της πιο «αποτελεσματικής» λειτουργίας τους τοποθετούνται χρονικά στο πλαίσιο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Από την άλλη μεριά, η Μακρόνησος ξεκίνησε τη λειτουργία της τον Απρίλιο του 1947, ενώ ο Εμφύλιος πόλεμος είχε ήδη ξεκινήσει και εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη χώρα. Τα έτη έντασης της βίας και της καταστολής στο στρατόπεδο θεωρείται ότι υπήρξαν το 1948 και το 1949, όταν κλιμακώνονταν και η ένταση των συγκρούσεων του Εμφυλίου.¹² Και στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης όμως καταγράφονται περίοδοι κλιμάκωσης της βίας που συμπίπτουν, είτε με τις νίκες της Wehrmacht επί του σοβιετικού εδάφους (με την εισροή στα στρατόπεδα χιλιάδων αιχμαλώτων πολέμου)¹³, είτε με τις τελικές φάσεις του πολέμου και την προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων, συνθήκη που γενικότερα δημιούργησε την ανάγκη διάλυσης των στρατοπέδων και επιτάχυνσης της «Τελικής Λύσης». Υπό την έννοια αυτή λοιπόν, τα τρία στρατόπεδα φαίνεται ότι ακολουθούν, ως προς την ένταση της βίας προς τους κρατούμενους, τις πολεμικές εξελίξεις της εποχής τους. Σημαντικό διαφοροποιητικό στοιχείο της Μακρονήσου υπήρξε το γεγονός ότι η πλειοψηφία των κρατουμένων τυπικά θεωρούνταν οπλίτες του Εθνικού Στρατού (ακόμα κι αν ήταν άοπλοι και χωρίς στρατιωτικές στολές). Τυπικά λοιπόν, η Μακρόνησος ήταν ένα, με την κυριολεκτική έννοια στρατόπεδο, που υπαγόταν στο Γενικό Επιτελείο Στρατού και δημιούργησε στην ιστορία του ορισμένες μάχιμες μονάδες (τα ΕΤΑΞ που αποτελούν ξεχωριστό κεφάλαιο στην παρούσα διατριβή) οι οποίες στάλθηκαν μάλιστα σε σημαντικά μέτωπα του Εμφυλίου.¹⁴ Τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης από την άλλη πλευρά,

¹² Για παράδειγμα, η επιχείρηση «Περιστέρα» στην Πελοπόννησο κλιμάκωσε την ένταση στη Μακρόνησο, η οποία δέχθηκε περί τις 2.000 αιχμαλώτων από εκεί. Επίσης η σφαγή των 300 κρατουμένων του ΑΕΤΟ, σχετίζεται άμεσα με την κλιμάκωση των επιχειρήσεων του 1948 και το σχέδιο «Κορωνίς».

Βασίλης Λάζαρης, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Αχαΐα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013, 247-248.

¹³ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 362.

¹⁴ Τα ΕΤΑΞ πολέμησαν στην Πελοπόννησο, τη Σάμο, την Εύβοια και το μέτωπο του Γράμμου.

Σταμάτης Βαλσάμος, *Οι τρεις κύκλοι της κόλασης: Σκαπανείς – Μακρόνησος – ΕΤΑΞ*, Υπερόριος, Αθήνα 2004, 106.

Συλλογικό Έργο, *Ο αγώνας του ΔΣΕ στη Σάμο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004, 251.

υπάγονταν βεβαίως στη στρατιωτική διοίκηση των SS, σε καμιά όμως περίπτωση δεν θεωρούνταν μάχιμοι σχηματισμοί ή στρατιωτικές μονάδες.

Σε ό,τι αφορά το νομικό καθεστώς εγκλεισμού ενός ατόμου σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης, εντοπίζουμε για τα γερμανικά στρατόπεδα, ένα ευρύτατο πλέγμα νόμων που διασφάλιζε τη «φυλετική καθαρότητα» της γερμανικής κοινωνίας και απομόνωνε από αυτή μια σειρά από κατηγορίες ανθρώπων:¹⁵

- Κομμουνιστές, σοσιαλιστές και γενικότερα πολιτικούς αντιπάλους του NSDAP
- Μάρτυρες του Ιεχωβά
- Φυλετικές ομάδες που δεν ενέπιπταν στην άρια φυλή, όπως Εβραίους, Σίντι και Ρομά
- «Αντικοινωνικά στοιχεία», όπως παραβάτες του ποινικού δικαίου, ιερόδουλες, ομοφυλόφιλους, νοσούντες από αφροδίσια νοσήματα κ.ά.

Σύμφωνα με μια έκθεση που συντάχθηκε το 1934 από τον Heinrich Himmler, στο Dachau υπήρχαν:¹⁶

- Ενεργοί κομμουνιστές: 942 - 38,5% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Συνεργάτες του KPD (ΚΚΓ): 589 – 24% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Συνωμότες κατά του κράτους: 222 – 9,1% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Ασκούντες κριτική: 101 – 4,1% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Ενεργοί μαρξιστές: 98 – 4% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Παράσιτα: 96 – 3,9% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Ποινικοί: 89 – 3,6% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Αντικοινωνικοί: 82 – 3,3% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Εσχάτη προδοσία: 33 – 1,3% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Μέλη και συνεργάτες του SPD (Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας): 24 – 0,98% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Αρνούμενοι να εργαστούν: 24 – 0,98% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Αλκοολικοί: 23 – 0,94% επί του συνόλου των κρατουμένων
- Λοιπά: 127- 5,2% επί του συνόλου των κρατουμένων

Με την έναρξη της επιχείρησης Barbarossa, στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης στάλθηκαν και δεκάδες χιλιάδες σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου για

¹⁵ Bernhard Strebler, *ό.π.*, 28-29 και 33.

¹⁶ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 77.

να δεχθούν και αυτή την ίδια «ειδική μεταχείριση» που το ναζιστικό καθεστώς επιφύλασσε σε όλους τους εγκλείστους. Όμως και στην περίπτωση της Μακρονήσου, ένα ευρύ νομικό πλαίσιο¹⁷ διασφάλιζε τον εκτοπισμό των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος. Κομμουνιστές, σοσιαλιστές, τροτσκιστές και άλλοι δημοκρατικοί πολίτες, αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και μαχητές του αλβανικού μετώπου εξορίζονταν με υπαρκτές ή ψευδείς κατηγορίες που αφορούσαν τις πολιτικές αντιλήψεις και τη δράση τους. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και ποινικοί κρατούμενοι αλλά και μάρτυρες του Ιεχωβά που αρνούσαν να στρατευθούν στον Εθνικό Στρατό. Παρά το γεγονός ότι αρχικά το σώμα των κρατουμένων της Μακρονήσου μπορεί να φαίνεται σχετικά ενιαίο, οι ίδιες οι διοικητικές αρχές του στρατοπέδου κατηγοριοποιούσαν τους εξόριστους ανάλογα με τον φάκελο της Ασφάλειας που διέθεταν, σε τρεις γενικές κατηγορίες, οι οποίες δημιούργησαν τα τρία στρατιωτικά τάγματα του νησιού:

- Δηλωμένοι κομμουνιστές ή επικίνδυνοι για την εθνική ασφάλεια: τοποθετούνταν στο Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΑΕΤΟ)
- Συμπαθούντες τον κομμουνισμό: Τοποθετούνταν στο Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΒΕΤΟ)
- Οι έχοντες αδιευκρίνιστη στάση: Τοποθετούνταν στο Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΓΕΤΟ)

Πέραν όμως των στρατευσίμων, η Μακρόνησος διέθετε και ειδικό στρατόπεδο πολιτών. Με την ίδρυσή του στρατοπέδου στη Μακρόνησο μεταφέρθηκε παράρτημα των Φυλακών Αθήνας, οι «Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών», γνωστές στους εξόριστους ως ΣΦΑ. Οι ΣΦΑ μετονομάστηκαν αργότερα σε ΕΣΑΙ (Ειδικό Σώμα Αναμόρφωσης Ιδιωτών). Το 1950 δημιουργήθηκε το ΕΣΑΓ (Ειδικό Σώμα Αναμόρφωσης Γυναικών) με την άφιξη των περίπου 1.200 εξορίστων γυναικών από το Τρίκερι.¹⁸

¹⁷ Οι νόμοι δίωξης υπήρξαν οι εξής: Γ΄ Ψήφισμα (18/6/48), οι Νόμοι 57, 109 και 307 του Κοινού Ποινικού Νόμου, ο αναγκαστικός Νόμος 509/1947, ο μεταξικός Νόμος 375/1936, ο Νόμος 511/47, ο Νόμος 516/1948, ο αναγκαστικός Νόμος 512/1948, το Νομοδιάγραμμα 616/1948, το Ψήφισμα Ν/48, το Ψήφισμα ΛΖ΄, το Ψήφισμα ΜΑ/1948, ο μεταξικός αναγκαστικός Νόμος 117/1936 και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας 763-765.

¹⁸ Νίτσα Γαβρηλίδου, *ό.π.*, 28-29.

Συνθήκες ζωής και νοσηρότητα

Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, και στις δύο κατηγορίες στρατοπέδων, είχαν όπως είναι φυσικό, άμεσο και σοβαρό αντίκτυπο στην υγεία των κρατουμένων. Στο στρατόπεδο Ravensbrück οι ασθένειες με την μεγαλύτερη εξάπλωση στους κρατουμένους ήταν η δυσεντερία, η φυματίωση και η πνευμονία. Μια ενδιαφέρουσα στατιστική καταγραφή από το Ravensbrück παρουσιάζει εξαιρετικά υψηλούς δείκτες νοσηρότητας:¹⁹

- Δυσεντερία: 50% των κρατουμένων
- Συμπτώματα κατάπτωσης λόγω διατροφής: 15% των κρατουμένων
- Φυματίωση: 8% των κρατουμένων
- Πνευμονία: 7% των κρατουμένων
- Τύφος ή παράτυφος: 5% των κρατουμένων
- Νεφρίτιδα: 5% των κρατουμένων
- Καρδιοπάθεια: 3% των κρατουμένων
- Εξανθηματικός τύφος: 2% των κρατουμένων
- Δερματοπάθειες: 3% των κρατουμένων
- Ωτίτιδες: 1% των κρατουμένων
- Άλλες ασθένειες και παθήσεις: 1% των κρατουμένων

Ανάλογα επίπεδα νοσηρότητας φαίνεται πως επικρατούσαν και στο στρατόπεδο Dachau. Στο Dachau, μόνο στο διάστημα 1944-1945 πέθαναν από διάφορες ασθένειες (κυρίως λόγω του τύφου) 15.000 κρατούμενοι, ενώ, σύμφωνα με τις αναφορές των αμερικανικών δυνάμεων, ο ρυθμός θανάτων των απελευθερωμένων ασθενών του Dachau ανέρχονταν στους 200 κρατούμενους ανά ημέρα.²⁰

Για το στρατόπεδο της Μακρονήσου και τα επίπεδα της νοσηρότητας στους κρατουμένους ελάχιστα στατιστικά στοιχεία έχουν ποτέ καταγραφεί και αυτά από την πλευρά των κρατουμένων και όχι συστηματικά. Ωστόσο, η συγκέντρωση των καταγραφών αυτών μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια έγκυρη γενική εικόνα του φαινομένου. Ενδεικτικά, στον κλωβό του Αγίου Γεωργίου, μεταξύ των 2675

¹⁹ Bernhard Strebels, *ό.π.*, 176 και 238.

²⁰ 7th US Army, *Dachau*, Berlin 1945, University of Wisconsin Digital Collection, 6-7.

κρατουμένων, το 52,3% έπασχε από κάποια ασθένεια.²¹ Συγκεκριμένα, το φύλλο νοσηρότητας του κλωβού δίνει τα εξής στοιχεία για τα έτη 1949-1950:²²

- 442 φυματικοί, ποσοστό 31,59% επί των νοσούντων.
- 159 καρδιοπαθείς, ποσοστό 11,36% επί των νοσούντων.
- 122 στομαχικά και εντερικά προβλήματα, ποσοστό 8,72% επί των νοσούντων.
- 76 νευροπαθείς, ποσοστό 5,43% επί των νοσούντων.
- 80 σοβαρά κατάγματα, ποσοστό 5,72% επί των νοσούντων.
- 83 μόνιμα ανάπηροι, ποσοστό 5,93% επί των νοσούντων.
- 437 διάφορα νοσήματα, ποσοστό 31,24% επί των νοσούντων.

Για το στρατόπεδο της Μακρονήσου, δεν έχουμε αναφορές για θανάτους κρατουμένων λόγω ασθενειών, επιδημιών²³ ή εξάντλησης, όπως συνέβη στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται αφενός, στην τεράστια πληθυσμιακή διαφορά των στρατοπέδων και αφετέρου στη διαφορά στη μεταχείριση των κρατουμένων που θα αναλυθεί παρακάτω. Οφείλεται επίσης και στη «γοητεία» που ασκούσε στους Ναζί η ακρίβεια των στοιχείων και η στατιστική. Παρόλα αυτά, διαπιστώνουμε ότι οι δύο κυρίαρχες ασθένειες και παθήσεις (φυματίωση και γαστρεντερικά προβλήματα) είναι ανάλογες στις δύο κατηγορίες στρατοπέδων. Η μεν φυματίωση επικρατούσε δραματικά και στις δύο κατηγορίες στρατοπέδων, λόγω των γενικότερων ανθυγιεινών συνθηκών ζωής και της σωματικής κατάπτωσης των κρατουμένων, τα δε γαστρεντερικά προβλήματα διαδραμάτιζαν δεσπόζοντα ρόλο λόγω της κακής ποιότητας και της ανεπάρκειας των τροφίμων που συνέθεταν στο συσσίτιο των εγκλειστών.

Διατροφή

Για το διατροφικό ζήτημα στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, οι επιζώντες αναφέρουν το κυρίαρχο αίσθημα της απόλυτης πείνας που επικρατούσε

²¹ Συγκεκριμένα: 1399 νοσούντες στους 2765 κρατουμένους.

²² Γιάννης Βασιλάς, *ό.π.*, 376.

²³ Στο Dachau αλλά και στο Ravensbrück, επιδημίες τύφου και δυσεντερίας εξολόθρευσαν χιλιάδες κρατούμενους.

καθημερινά και διαρκώς μεταξύ των κρατουμένων:²⁴ Η διατροφή και προφανώς η επιβίωση των κρατουμένων του Ravensbrück εξαρτιόταν από δύο παράγοντες:²⁵

- Από την οικονομική κατάσταση του κάθε κρατουμένου.
- Από την κατάστασή του για τις αρχές του στρατοπέδου (δηλαδή το αν εργαζόταν ή όχι).

Το 1942, ο κάθε κρατούμενος του Ravensbrück λάμβανε το εξής εβδομαδιαίο συσσίτιο:²⁶

- 280 γραμμάρια κρέας
- 2450 γραμμάρια ψωμί
- 125 γραμμάρια βούτυρο
- 63 γραμμάρια καφέ
- 7 γραμμάρια πατάτες
- 170 γραμμάρια έλαια και λίπη

Το περιεχόμενο του συσσιτίου φτώχυνε ραγδαία από το 1944 και μετά, περιλαμβάνοντας:²⁷

- 200 γραμμάρια κρέας
- 210 γραμμάρια σίκαλη
- 70 γραμμάρια φαρίνα σίκαλης
- 98 γραμμάρια ψωμί σίκαλης
- 105 γραμμάρια ζωικό λίπος
- 2 γραμμάρια γογγύλια
- 1 λίτρο συμπυκνωμένο γάλα

Το συσσίτιο περιλάμβανε επίσης 50 δράμια νερό για όλες τις χρήσεις (πλύση ρούχων, προσωπική καθαριότητα και για να πίνεται). Λόγω της δίψας, οι κρατούμενοι υποχρεώνονταν να σκάβουν αυτοσχέδια πηγάδια για να πίνουν λίγο πρόσθετο λασπωμένο ή υφάλμυρο νερό.²⁸ Η στέρηση νερού δεν γίνονταν πάντα εσκεμμένα (ως μορφή βασανισμού) από τη διοίκηση του στρατοπέδου. Λόγω του ότι η Μακρόνησος

²⁴ Μαρτυρία της Kitty Hart- Moxon στο ντοκιμαντέρ του Discovery Channel : «*One day in Auschwitz*».

²⁵ Bernhard Strebel, *ό.π.*, 178.

²⁶ Bernhard Strebel, *ό.π.*, 178.

²⁷ Bernhard Strebel, *ό.π.*, 179.

²⁸ Θεόδωρος Πανάγος, *ό.π.*, 74.

δεν έχει φυσικές πηγές νερού, το στρατόπεδο υδροδοτούνταν από το Λαύριο μέσω μιας μικρής υδροφόρας. Σε περιόδους που ο καιρός δεν το επέτρεπε, η υδροφόρα δεν μπορούσε να ελλιμενιστεί στο νησί και έτσι οι κρατούμενοι έμεναν, πολλές φορές και για επτά μέρες, χωρίς νερό. Η δίψα έφθασε σε τέτοιο σημείο που οι κρατούμενοι αναγκάζονταν να πίνουν μέχρι και θαλασσινό νερό. Ένα άλλο στοιχείο που συνέβαλε στην περαιτέρω υποβάθμιση της ποιότητας του συσσιτίου, είναι οι συνθήκες παρασκευής του. Στα σκαπανικά τάγματα της Μακρονήσου, το συσσίτιο παρασκευάζονταν συνήθως σε βαρέλια πετρελαίου που καθαρίζονταν στη θάλασσα και ήταν εκτεθειμένα στη σκόνη και τις μύγες. Πολλοί κρατούμενοι αναφέρονται στη «μανέστρα» του συσσιτίου, που ήταν τα σκουλήκια ή τα μαμούνια που επέπλεαν σε αυτό και προέρχονταν από την κακή ποιότητα των τροφίμων.

Σε προσωπικό επίπεδο, οι κρατούμενοι της Μακρονήσου θεωρητικά μπορούσαν να βελτιώσουν τη διατροφή τους είτε με τα δέματα που λάμβαναν από τα οικεία τους πρόσωπα, είτε αγοράζοντας ορισμένα τρόφιμα από την καντίνα του στρατοπέδου με τον «μισθό του φαντάρου» ή εμβάσματα που λάμβαναν. Στη Μακρόνησο τον πρώτο καιρό επιτρέπονταν τα δέματα και οι κρατούμενοι λάμβαναν το ποσό των 3 δραχμών τον μήνα, ποσό με το οποίο ο κρατούμενος μπορούσε να αγοράσει μια φρατζόλα ψωμί ή ένα πακέτο τσιγάρα.²⁹ Από το 1948 και την κλιμάκωση της βίας στο νησί, όλα τα δέματα των κρατουμένων παρακρατούνταν, όπως και το επίδομα του κράτους. Πολλές φορές τα δέματα ανοίγονταν και καταναλώνονταν από τους βασανιστές του στρατοπέδου με πρόσχημα τον έλεγχο. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν καταγραφεί θάνατοι λόγω ασιτίας ή γενικευμένης αδυναμίας, η διατροφή στη Μακρόνησο συνέβαλε καταλυτικά στην εμφάνιση γαστρεντερικών και στομαχικών παθήσεων και άλλων ασθενειών στους κρατουμένους, όπως αναφέρει και ο κρατούμενος γιατρός Αντώνης Φλούντζης, στο βιβλίο του *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*.³⁰ Το διατροφικό ζήτημα της Μακρονήσου θα μας απασχολήσει αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

Βία – βασανιστήρια – θάνατος

Ένα ακόμα σημείο σύγκρισης που δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε είναι αυτό του βιόματος και της έκτασης της βίας (ψυχολογικής και σωματικής), των

²⁹ Φίλιππος Γελαδόπουλος, *ό.π.*, 210.

³⁰ Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984, 187.

βασανιστηρίων και φυσικά του θανάτου. Μας ενδιαφέρει εδώ να εξετάσουμε τη συχνότητα της επαφής των κρατουμένων με την βία και τον θάνατο και το κατά πόσο ο ίδιος ο κρατούμενος έρχονταν καθημερινά σε επαφή με την προοπτική τους.

Στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, η επαφή με τον θάνατο και την βία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας του κρατουμένου. Οι εκτελέσεις, τα βασανιστήρια, οι θάνατοι από εξάντληση, οι επιδημίες και η ψυχολογική βία, συνθέταν έναν τρόπο ζωής συνυφασμένο με το θάνατο. Πολλοί από τους κρατουμένους σύντομα εγκατέλειπαν κάθε διάθεση ή προσπάθεια για ζωή, είτε υιοθετούσαν μια ζωώδη συμπεριφορά, κάνοντας κυριολεκτικά ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να επιβιώσουν μια ακόμα ημέρα.³¹ Χαρακτηριστικό της παραπάνω κατάστασης αποτέλεσαν, οι «επιδημίες αυτοκτονιών» κρατουμένων που συνέβαιναν ανά τακτά χρονικά διαστήματα.³² Από την άλλη μεριά, η αποκτήνωση των κρατουμένων δεν εμφανίζονταν με τη μορφή της κλοπής φαγητού ή ρούχων, αλλά ακόμα και με την θανάτωση συγκρατουμένων λόγω προσωπικών προστριβών και διενέξεων.³³

Η τρόφιμος του Ravensbrück Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν και ο τρόφιμος του Auschwitz, ψυχίατρος Viktor Frankl, περιέγραψαν άρτια αυτή τη διαδικασία ψυχολογικής μετάπτωσης του κρατουμένου, λόγω της διαρκούς έκθεσής του στη βία των ναζιστικών στρατοπέδων:

«Όταν οι άνθρωποι δεν ορίζουν πια τη μοίρα τους, οι αδύναμοι δραπετεύουν από την πραγματικότητα. Μερικές κρατούμενες ζούσαν με τη φαντασία τους αποκλειστικά στο παρελθόν, μιλούσαν μόνο για το σπίτι και την πατρίδα και ουσιαστικά έπασχαν από ένα είδος διχασμού συνείδησης. Αυτό δυσκόλευε την προσαρμογή, ή και την έκανε αδύνατη, και οδηγούσε πολύ γρήγορα στην απώλεια των εσωτερικών αντιστάσεων. [...] Το πιο επικίνδυνο στάδιο, από το οποίο περνά σχεδόν κάθε κρατούμενη, είναι το στάδιο της παραίτησης, η αποδοχή της μοίρας της. Σ' αυτό το στάδιο η συμπόνια εξασθενεί ή χάνεται εντελώς. Η ψυχική αντίσταση στους εξωτερικούς καταναγκασμούς υποχωρεί, η κρατούμενη χάνει σιγά-σιγά την αξιοπρέπειά της απέναντι στους Ες-Ες και τελικά υποτάσσεται. Ορισμένες μάλιστα ταυτίστηκαν με τους Ες-Ες κι έγιναν βοηθοί των

³¹ Bernhard Strebel, *ό.π.*, 132-134.

³² Bernhard Strebel, *ό.π.*, 132-134.

³³ Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν, *ό.π.*, 250.

βασανιστών μας. [...] Υπήρχαν γυναίκες μάλιστα, που μόλις έπαιρναν κάποιο πόστο, μέσα σε μερικές μέρες γίνονταν άλλοι άνθρωποι. Από καταπιεσμένες, υποταγμένες κρατούμενες μεταμορφώνονταν σε γεμάτες αυτοπεποίθηση, εξουσιαστικές, αλαζονικές αφέντρες. Τέτοιου είδους άνθρωποι έκαναν τη ζωή των άλλων κόλαση». ³⁴

«Στο στρατόπεδο υπήρχε, γενικά, ένα είδος “πνευματικής χειμέριας νάρκης”, αν μπορούμε να το πούμε έτσι. Υπήρχαν μονάχα δύο εξαιρέσεις: η πολιτική και η θρησκεία. Για την πολιτική συζητούσαν παντού στο στρατόπεδο, σχεδόν αδιάκοπα. Οι συζητήσεις βασιζόνταν κυρίως σε διαδόσεις που διέρεαν και διεδίδοντο παντού άπληστα. [...] Το θρησκευτικό ενδιαφέρον των κρατουμένων, όταν και όπου εκδηλώνονταν, ήταν το πιο ειλικρινές που θα μπορούσε να φανταστεί κανείς. Το βάθος και η ζωντάνια της θρησκευτικής πίστεως συχνά ξάφνιαζε και συγκινούσε κάθε νεοφερμένο»³⁵

Μια πτυχή του θανάτου και της βίας που απαντάται αποκλειστικά στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης ήταν αυτή των στρατιωτικών και ιατρικών πειραμάτων, που διεξάγονταν στους κρατούμενους. Στο Ravensbrück οι Ναζί διενεργούσαν δύο είδη πειραμάτων:³⁶

- Πειράματα φαρμάκων με σουλφαμιδόλη.
- Πειράματα μελέτης του δερματικού ιστού και των οστών, εξειδικευμένα στη διαδικασία της μεταμόσχευσης.

Παράλληλα, γιατροί όπως το στέλεχος των SS Βάλτερ Ζόνταγκ, διεξήγαγαν προσωπικά πειράματα πάνω στις κρατούμενες, σχετικά με τη θεραπεία της σύφιλης.³⁷

Αντίστοιχα στο Dachau, οι κρατούμενοι υποβάλλονταν σε μια πλειάδα ιατρικών ή ψευδο-ιατρικών πειραμάτων, που στοίχισαν τη ζωή σε χιλιάδες κρατουμένους:

- Πειράματα υποθερμίας
- Πειράματα μελέτης της ελονοσίας
- Πειράματα φαρμακευτικής ανοσοποίησης

³⁴ Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν, *ό.π.*, 246-247.

³⁵ Viktor Frankl, *Αναζητώντας νόημα ζωής και ελευθερίας σε ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεως*, Τάκης Ευδόκας, Αθήνα 1972, 57-58.

³⁶ Bernhard Strebel, *ό.π.*, 85.

³⁷ Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν, *ό.π.*, 237.

- Πειράματα με θαλασσινό νερό
- Πειράματα μεγάλου υψομέτρου, αποσυμπίεσης και χαμηλής πίεσης

Αν αναλογιστεί κανείς το ύψος των θανάτων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης³⁸ Dachau και Ravensbrück (περίπου 238.756 στο Dachau και 90.000-117.000 στο Ravensbrück), μπορεί εύκολα να κατανοήσει την «κανονικότητα» της καθημερινής επαφής των κρατουμένων με τον θάνατο και το αναπόδραστο της καθημερινής προοπτικής του.

Ασφαλώς, στην περίπτωση της Μακρονήσου ο αριθμός των νεκρών είναι ασύγκριτα χαμηλότερος. Αν και κανένας επίσημος κρατικός φορέας δεν έχει ποτέ επιχειρήσει να καταγράψει τον αριθμό των νεκρών του στρατοπέδου, οι σύλλογοι των πρώην εξορίστων της Μακρονήσου επιχειρήσαν μεταπολιτευτικά να συγκεντρώσουν μαρτυρίες και βιογραφίες που θα έριχναν λίγο περισσότερο φως στο ερώτημα του πόσοι άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στο στρατόπεδο. Στη Μακρόνησο, τα θύματα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε τρεις ομάδες:

- Κρατούμενοι που πέθαναν λόγω των βασανιστηρίων μέσα στο στρατόπεδο.
- Κρατούμενοι που εξέπνευσαν σε νοσοκομεία μετά τη μεταφορά τους από το στρατόπεδο.
- Κρατούμενοι που σκοτώθηκαν κατά τα γεγονότα της «μεγάλης σφαγής του Α' Τάγματος», το 1948.³⁹

Ελλείψει επίσημων στοιχείων, η καταγραφή των νεκρών της Μακρονήσου δεν μπορεί σήμερα να διαχωρίσει αποτελεσματικά τις παραπάνω κατηγορίες. Σήμερα, η Πανελλήνια Ένωση Κρατουμένων Αγωνιστών Μακρονήσου (ΠΕΚΑΜ), έχει πιστοποιήσει 110 νεκρούς του στρατοπέδου⁴⁰, ενώ μαρτυρίες αναφέρουν τουλάχιστον 350 νεκρούς μόνο στα γεγονότα της «μεγάλης σφαγής του Α' Τάγματος».

Παρά το γεγονός ότι στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, η επαφή με τον θάνατο δεν πρέπει να ήταν τόσο συχνή, ωστόσο η επαφή των κρατουμένων με τη βία

³⁸ Αναφερόμαστε σε καταγεγραμμένους θανάτους. Υπήρξαν επίσης εκτελέσεις και θάνατοι που δεν καταγράφηκαν σε επίσημα έγγραφα των στρατοπέδων.

³⁹ Πρόκειται για περιστατικό μαζικής επίθεσης της φρουράς του στρατοπέδου στο Α' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, με σκοπό την τελική διάλυση της αντίστασης των κρατουμένων σε αυτό. Αναφερόμαστε ξεχωριστά στο περιστατικό σε άλλο σημείο της διατριβής.

⁴⁰ Τα ονόματα των νεκρών δίνονται στο παράρτημα και έχουν επιβεβαιωθεί από το ληξιαρχείο Λαυρίου.

κάθε μορφής, αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας. Ο κρατούμενος που δεν είχε υπογράψει δήλωση αποκήρυξης, βίωνε καθημερινώς τον κίνδυνο κάποιου «καψονιού», ή την πιθανότητα του ξυλοδαμού και των βασανιστηρίων, που συνήθως γίνονταν το βράδυ μέσα στις χαράδρες και στα υψώματα του νησιού. Παράλληλα, οι κρατούμενοι ήταν καθημερινά εκτεθειμένοι στα εθνικιστικά εμβλήματα που παίζονταν από τα μεγάφωνα του νησιού, στα σχεδόν καθημερινά «μαθήματα εθνικής διαπαιδαγώγησης», αλλά και στα ουρλιαχτά και τις φωνές των βασανιζόμενων συναδέλφων τους που αντιλαλούσαν σε όλο το νησί.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν να παρατηρείται και στη Μακρόνησο το φαινόμενο των παραιτημένων, ληθαργικών σχεδόν κρατουμένων, όχι βέβαια στα επίπεδα που παρατηρήθηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης,⁴¹ όμως σε ικανό βαθμό για να επιφέρει μια σχετικά γενικευμένη διάλυση κάθε πρόθεσης αντίστασης και αλληλεγγύης μεταξύ τους.⁴² Στην κατάσταση αυτή υπήρχαν φυσικά και εξαιρέσεις.

Κλείνοντας αυτό το σημείο της συγκριτικής μας ανάλυσης, θα αναφερθούμε και στο ζήτημα των πειραμάτων. Ασφαλώς, στη Μακρόνησο δεν διενεργήθηκαν ποτέ πειράματα ιατρικής ή στρατιωτικής φύσης πάνω στους κρατούμενους, υποστηρίζεται όμως από πολλές μαρτυρίες ότι η ίδια η Μακρόνησος αποτέλεσε ένα αμερικανοκίνητο «πείραμα», προκειμένου να διαπιστωθεί εάν και σε ποιο βαθμό, είναι εφικτή η ιδεολογική ανάνηψη των κομμουνιστών μέσω του καταναγκασμού και της βίας.

Ομάδες συμβίωσης πολιτικών κρατουμένων

Όπως συμβαίνει και στις σύγχρονες φυλακές, οι κρατούμενοι τόσο στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης Dachau και Ravensbrück, όσο και στη Μακρόνησο δημιούργησαν σταδιακά ορισμένες άτυπες κοινωνικές ομάδες. Στην περίπτωση μας, θα εξετάσουμε τη δομή και τη λειτουργία των ομάδων συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων.

Στο Dachau, η ομάδα συμβίωσης πολιτικών κρατουμένων δημιουργήθηκε από τις πρώτες ημέρες ίδρυσης του στρατοπέδου.⁴³ Ηγετικά μέλη της ομάδας ήταν οι

⁴¹ Οι λεγόμενοι «Μουσουλμάνοι».

⁴² Γιάννης Βασιλάς, *ό.π.*, 527.

⁴³ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 362.

Γερμανοί κομμουνιστές του στρατοπέδου, αφενός λόγω της παλαιότητάς τους και αφετέρου λόγω του σεβασμού που ενέπνεαν ακόμα και στους SS φρουρούς του στρατοπέδου.⁴⁴ Η ομάδα συμβίωσης δέχονταν ως μέλη της και κομμουνιστές άλλων εθνοτήτων, αλλά και σοβιετικούς αιχμαλώτους του Κόκκινου Στρατού.⁴⁵ Η οργάνωση της ομάδας γίνονταν σε «γκρούπες» 10-15 ατόμων με επικεφαλής στελέχη κομμουνιστικών κομμάτων ή άτομα μεγάλης πολιτικής επιρροής. Η πολιτική καθοδήγηση γίνονταν με μεγάλη συνωμοτικότητα και πολλές προφυλάξεις. Ο κάθε καθοδηγητής συνδεόταν με το πολύ 2-3 μέλη και αναφερόταν σε ένα ανώτερο στέλεχος.⁴⁶ Η συνωμοτική αυτή δομή, βοήθουσε την ομάδα σε περίπτωση σύλληψης ενός στελέχους της, το οποίο αν ομολογούσε κατά την ανάκριση, θα ήξερε μόνο 2 το πολύ 3 ονόματα για να καταδώσει. Για τη συμμετοχή στην ομάδα, η επιλογή γινόταν από το γραφείο της με πολιτικά κριτήρια, αλλά όχι αποκλειστικά.⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση, η ομάδα συμβίωσης των κομμουνιστών του Dachau λειτουργούσε με αυστηρή πειθαρχία και σχεδόν μιλιταριστικό τρόπο. Σε αυτό συντέλεσαν σαφώς και οι εμπειρίες της παράνομης κομματικής δουλειάς και των απηνών διώξεων που γνώρισαν οι Γερμανοί κομμουνιστές, ήδη από την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.⁴⁸

Η ιδεολογική γραμμή της ομάδας συμβίωσης του Dachau, κινούνταν σε μια κατεύθυνση ενοποίησης των διαφόρων ιδεολογικών αποχρώσεων και δημιουργίας ενός ευρύτερου αντιφασιστικού μετώπου εντός του στρατοπέδου.⁴⁹ Όπως είναι λογικό βέβαια, η γραμμή αυτή δεν τύχαινε συνολικής αποδοχής από όλα τα μέλη της ομάδας. Παράδειγμα, ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ και τρόφιμος του Dachau, Νίκος Ζαχαριάδης, που ήταν αντίθετος με τη λογική του αντιφασιστικού μετώπου, θεωρώντας ότι κατ' αυτό τον τρόπο υπερεκτιμάται η θέση της ναζιστικής Γερμανίας στην αλυσίδα του διεθνούς καπιταλισμού.⁵⁰ Σε επίπεδο στρατηγικής, η ομάδα συμβίωσης του Dachau επικέντρωνε τις προσπάθειές της σε κάθε μορφή αντίστασης

⁴⁴ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 362.

⁴⁵ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 362 και 354.

⁴⁶ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 369.

⁴⁷ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 362.

⁴⁸ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 368.

⁴⁹ Stanislav Zámečnik, *ό.π.*, 363.

⁵⁰ Συλλογικό έργο, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1949-1968*, Τόμος Β', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012, 391.

που μπορούσε να προβάλει απέναντι στην βία και την καταστολή των φυλάκων και των SS. Συνοπτικά, ο Stanislav Zámečník αναφέρει ότι η ομάδα πάλευε:⁵¹

- ενάντια στις διασπαστικές τάσεις των διαφόρων άλλων ομάδων κρατουμένων.
- ενάντια στον φόβο που καλλιεργούνταν συστηματικά από τη διοίκηση του στρατοπέδου.
- ενάντια στις προσπάθειες μαζικής θανάτωσης κρατουμένων.

Γενικότερα, ισχυρίζεται ότι προσπαθούσε να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής των κρατουμένων και να διενεργεί μικροσαμποτάζ. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ξεκάθαρα στοιχεία για το αν υπήρξε τελικά κάποια δραστηριότητα σαμποτάζ στην παραγωγή του Dachau,⁵² η ομάδα συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων ανέπτυξε ένα ικανό δίκτυο εξωτερικών επαφών, από το οποίο λάμβανε μέσα σε κουτιά φαρμάκων πληροφορίες και ειδήσεις από το BBC και το Ράδιο Μόσχα. Οι πληροφορίες αυτές συνέθεταν το «δελτίο ειδήσεων» της ομάδας που χρησιμοποιούνταν για εσωτερική ενημέρωση της ομάδας και για την ηθική υποστήριξη των μελών της.⁵³ Παράλληλα, τα μέλη της ομάδας επεδίωκαν να εργάζονται σε θέσεις ευθύνης από τις οποίες μπορούσαν να βοηθούν και να προστατεύουν συγκατατούμενους τους, όπως οι σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου.⁵⁴

Στο στρατόπεδο Ravensbrück, η ομάδα των πολιτικών κρατουμένων, αν και περιγράφεται με λιγότερη λεπτομέρεια στις βιογραφίες των κρατουμένων, φαίνεται να δομείται και να λειτουργεί με παρόμοιο τρόπο. Βασικός της σκοπός είναι κι εδώ η προστασία των μελών της και η ανύψωση του ηθικού τους. Οι πολιτικές κρατούμενοι οργάνωναν ιδεολογικά μαθήματα με την βοήθεια ναζιστικών εφημερίδων που κατάφερναν να προμηθευτούν⁵⁵ και επεδίωκαν να κατέχουν σημαντικά πόστα ώστε να υποστηρίζουν τις συγκατατούμενές τους και να διενεργούν μικροσαμποτάζ στην παραγωγή, όπως στις κάλτσες των Γερμανών στρατιωτών που υφαίνονταν στα ραφεία του στρατοπέδου. Άλλες μαρτυρίες μιλούν για μικροσαμποτάζ και στο εργοστάσιο της Siemens στο οποίο εργάζονταν καταναγκαστικά πολλές

⁵¹ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 355.

⁵² Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 356.

⁵³ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 356-359.

⁵⁴ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 363.

⁵⁵ Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν, *ό.π.*, 257.

κρατούμενες.⁵⁶ Η ομάδα συμβίωσης των κρατουμένων του Ravensbrück παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα αυστηρή και ιεραρχημένη. Στο βιβλίο της, *Μιλένα από την Πράγα*, η Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν αναφέρει ότι η ομάδα συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων έφθανε στο σημείο να διενεργεί ακόμα και «δίκες» για τα μέλη της που σκέπτονταν διαφορετικά, τα οποία πολλές φορές «καταδικάζονταν» ακόμα και ως «προδότριες» ή «πράκτορες του ταξικού εχθρού».⁵⁷

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι οι ομάδες συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων του Dachau και του Ravensbrück δεν ήταν οι μοναδικές ομάδες κρατουμένων που δημιουργήθηκαν στα στρατόπεδα αυτά. Υπήρξαν επίσης εθνοτικές ομάδες κρατουμένων και οι ομάδες των μαρτύρων του Ιεχωβά, καθεμιά με τη δική της κουλτούρα και τις δικές της στιγμές έκφρασης.⁵⁸

Παρά το γεγονός ότι πολλές μαρτυρίες και βιογραφίες κρατουμένων το αρνούνται ή το αμφισβητούν, βρισκόμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι και στο στρατόπεδο Μακρονήσου υπήρχαν και λειτουργούσαν, σε κάποιο βαθμό, ομάδες συμβίωσης πολιτικών κρατουμένων.⁵⁹ Η λειτουργία τους προφανώς ήταν ανάλογη των εξαιρετικά δύσκολων συνθηκών μέσα στις οποίες καλούνταν να δράσουν και περιορίζονταν:

- σε προφορική ενημέρωση για ειδήσεις από το εσωτερικό και το εξωτερικό⁶⁰
- σε ηθική υποστήριξη των βασανιζόμενων κρατουμένων
- σε προσπάθεια ανάσχεσης του «κύματος» υπογραφής δηλώσεων των κρατουμένων στα σκαπανικά τάγματα.

Οι προσπάθειες της ομάδας συμβίωσης ξεκίνησαν να καρποφορούν μόνο μετά τις εκλογές του 1951, όταν η βία και η καταστολή στο στρατόπεδο άρχισε να ατονεί.

⁵⁶ Center of Holocaust and Genocide Studies: <http://chgs.umn.edu/museum/exhibitions/ravensbruck/spiritualResistance.html> (τελευταία πρόσβαση: 28/8/2016).

⁵⁷ Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόμαν, *ό.π.*, 260.

⁵⁸ Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 361.

⁵⁹ Ιστορικό Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 59901.

⁶⁰ Η ενημέρωση γινόταν από εφημερίδες με τις οποίες τυλίγονταν τα δέματα που εισέρχονταν στο στρατόπεδο.

Έκφραση και ελευθερία

Μια ακόμα πτυχή του ζητήματος που μας απασχολεί αποτελεί και το θέμα της προσωπικής και συλλογικής έκφρασης των κρατουμένων ως στοιχείο διατήρησης μιας μορφής εσωτερικής ελευθερίας. Ο ψυχίατρος Viktor Frankl αναφερόμενος στους κρατουμένους του Auschwitz τονίζει χαρακτηριστικά τα εξής:⁶¹

«Ο άνθρωπος μπορεί να διατηρεί στοιχεία εσωτερικής ελευθερίας, ανεξαρτησίας και σκέψης ακόμα και υπό συνθήκες τρομακτικής ψυχολογικής και σωματικής έντασης».

Στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης Dachau και Ravensbrück, οι κρατούμενοι σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο, προσπαθούσαν να αναπλάσουν για τον εαυτό τους και την ομάδα ορισμένα στοιχεία κανονικότητας της ύπαρξης, μέσα σε συνθήκες θανάτου και απώλειας. Στο Dachau, πολλοί κρατούμενοι σχεδίαζαν σκίτσα με θέμα την καθημερινή ζωή στο στρατόπεδο, καθώς επίσης και τοπία και προσωπογραφίες. Σε συλλογικό επίπεδο, οι κρατούμενοι του στρατοπέδου οργάνωναν μικρές συναυλίες και θεατρικά σκετς, με τη συνοδεία μουσικών οργάνων, που επιτρεπόταν να βρίσκονται στην κατοχή τους.⁶² Τα σκετς οργανώνονταν συνήθως τους καλοκαιρινούς μήνες και πολλές φορές τα παρακολουθούσαν και μέλη της φρουράς του στρατοπέδου.

Για το στρατόπεδο συγκέντρωσης Ravensbrück διαθέτουμε εκτενέστερες αναφορές στα καλλιτεχνήματα και τους τρόπους προσωπικής και συλλογικής έκφρασης των κρατουμένων γυναικών. Πολλές γυναίκες επιδίδονταν στη δημιουργία μικρών καλλιτεχνημάτων όπως κούκλες, ντυμένα με ύφασμα βιβλία ή κεντήματα. Μια ακόμα μορφή έκφρασης αυτής της εσωτερικής διάθεσης για ελευθερία ήταν και η συλλογή καρτ-ποστάλ στην οποία πολλές κρατούμενες επιδίδονταν με ζήλο.

Όπως στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, έτσι και στο στρατόπεδο Μακρονήσου, οι κρατούμενοι κάθε φύλου πάσχισαν και κατόρθωσαν να κατακτήσουν μια νότα εσωτερικής ελευθερίας μέσα από σκίτσα, ποιήματα, τραγούδια και άλλα καλλιτεχνήματα. Πέρα από τους ήδη καταξιωμένους και γνωστούς

⁶¹ Viktor Frankl, *Αναζητώντας νόημα ζωής και ελευθερίας σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης*, Τάκης Ευδόκας, Αθήνα 1972, 94.

⁶² Stanislav Zámečník, *ό.π.*, 57.

καλλιτέχνες που δημιούργησαν έργα τους στη Μακρόνησο,⁶³ πολλοί ακόμα κρατούμενοι κατέφυγαν στις εσωτερικές τους εκφραστικές δυνατότητες για να εξωτερικεύσουν ελεύθερα τα προσωπικά τους συναισθήματα, τους πόθους και τις επιθυμίες τους. Άνδρες και γυναίκες του στρατοπέδου δημιούργησαν σκίτσα με θέμα την καθημερινή ζωή, την βία και τα βασανιστήρια, αλλά και τη φύση. Άλλοι, συνέγραψαν ποιήματα ή ημερολόγια καταγράφοντας την καθημερινότητά τους στο στρατόπεδο και το βίωμα του στρατοπεδικού εγκλεισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα καλλιτεχνήματα των κρατουμένων που δημιουργούνταν με τα μόνα υλικά στα οποία οι Μακρονησιώτες είχαν πρόσβαση, όπως κοχύλια, ξύλα, πέτρες, ψωμί, κλωστές και σπάγκοι. Η διεξοδος της καλλιτεχνικής έκφρασης στους κρατουμένους της Μακρόνησου έχει, όπως και στους κρατούμενους των ναζιστικών στρατοπέδων, ένα βαθύ ψυχολογικό υπόβαθρο. Αποτελεί θα λέγαμε, ένα μέσο εσωτερικής άμυνας του ανθρώπου απέναντι στην κατάσταση του εγκλεισμού και της βίας, που επιχειρεί να του αποστερήσει βασικές πτυχές της ανθρώπινης φύσης του.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας το ζήτημα της ιστορικής σύγκρισης του στρατοπέδου της Μακρόνησου με τα ναζιστικά στρατόπεδα και ειδικότερα με το Dachau και το Ravensbrück, μπορούμε να πούμε ότι καταρχάς, εντοπίζουμε σημαντικές ομοιότητες σε πολλά επίπεδα της ανάλυσής μας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να καταλήξουμε στην αποδοχή της θέσης ότι η Μακρόνησος υπήρξε όμοια με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Οι διαφοροποιήσεις που σηματοδοτούν την απόρριψη της άποψης που θέλει τη Μακρόνησο ως ένα «Dachau της Ελλάδας» κινούνται κυρίως σε τρεις άξονες:

- Από πλευράς σκοπιμότητας της λειτουργίας της η Μακρόνησος υπήρξε στρατόπεδο ιδεολογικής αναβάπτισης και όχι συγκέντρωσης ή/και εργασίας. Η στόχευσή της ήταν η πολιτική αδρανοποίηση των εχθρών του καθεστώτος και ο ιδεολογικός πειθαναγκασμός στην υιοθέτηση μιας άλλης πολιτικής ιδεολογίας, γεγονός που της προσδίδει και την ιστορική μοναδικότητά της για τα ελληνικά δεδομένα.

⁶³ Ο χαράκτης Γιώργος Φαρσακίδης δημιούργησε αρκετά σκίτσα με θέμα τη ζωή των κρατουμένων. Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος έγραψε μέρος της «Καντάτας για τη Μακρόνησο» στο νησί. Ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης ολοκλήρωσε το έργο του «Ωδή στο Βασίλη Ζάννο» στη Μακρόνησο.

- Επί της ουσίας, τα στοιχεία που διαθέτουμε για το στρατόπεδο εκτοπισμού και ιδεολογικής ανάνηψης της Μακρονήσου δεν έχουν καμία σχέση με τη βιομηχανοποίηση της εξόντωσης στα ναζιστικά στρατόπεδα. Το ανθρώπινο υποκείμενο που στα στρατόπεδα του Τρίτου Ράιχ νοούνταν περίπου ως βιομηχανική πρώτη ύλη ή ως βιολογική απαξία, στη Μακρόνησο γινόταν αντιληπτό ως ανθρώπινη ύπαρξη που απαιτούσε «ιδεολογική αποκάθαρση» για να ενταχθεί ξανά στο κοινωνικό σύνολο.
- Οι ομάδες των Εβραίων, των Σίντι και των Ρομά που βρέθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα υπήρξαν εξ ορισμού θύματα, όχι για κάτι που πίστευαν ή είχαν διαπράξει, αλλά για κάτι που ήταν ως βιολογικά όντα. Μόνη λοιπόν δυνατότητα εξόδου τους από την κατάσταση του εγκλεισμού ήταν «οι καμινάδες των κρεματορίων».